

Олена Колибенко, Олександр Колибенко

ШЛЯХ РАТИБОРА: ДЕЯКІ ПРОСТОРОВІ АСПЕКТИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО БОЯРИНА

Olena Kolybenko. Oleksandr Kolybenko

RATYBOR'S WAY: SOME SPATIAL ASPECTS OF THE LIFE OF PEREIASLAV BOYAR

У статті розглянуто часово-просторові аспекти життя та діяльності найвідомішого переяславського боярина Ратибора. Згідно з антропонімічними дослідженнями він походив зі слов'янських земель на узбережжі Балтики й був онуком князя бодричів Ратибора. Потрапивши на Русь у молодшому дитячому віці у результаті походу великого київського князя Ярослава Володимировича, він виріс у сім'ї Ярослава разом з його дітьми. Маючи княже (але не руське походження) Ратибор ще в досить молодому віці став відігравати керівну роль у дружинах князів Ізяслава та Всеволода Ярославичів, а пізніше – Володимира Всеволодовича Мономаха. Саме в дружині останнього розквітнув його талант воєначальника та дипломата, учасника численних походів на половців та інших князів-суперників Мономаха. У кінці свого досить довгого та насиченого подіями життя він став київським тисяцьким, тобто отримав найвищу боярську посаду на Русі. За період свого життя Ратибор узяв участь у значній кількості походів та пересувань як на території Русі, так і за її межами, що дозволяє здійснити спробу їх просторового аналізу.

Ключові слова: боярин Ратибор, Переяславль Руський, Володимир Мономах, час, простір, військові походи, маршрут, відстань.

The article deals with temporal and spatial aspects of life and work of the most famous Pereiaslavl boyar Ratybor. According to anthroponymic research, he was from the Slavic lands on the coast of the Baltic Sea and was the grandson of the Prince Ratybor of the Bodrichs. He arrived in Rus' as a result of the campaign of the Great Prince of Kyiv, Yaroslav Volodymyrovych when he was very young. He grew up in the family of Yaroslav together with his children. Having princely, but not Rus' origin, Ratybor started to play a leading role in the družhyna of princes Iziaslav Yaroslavych and Vsevolod Yaroslavych from a young age. Then he also played a leading role in the družhyna of Volodymyr Vsevolodovych Monomakh where he improved his skills as a military leader and diplomat, a participant in numerous campaigns against the Cumans and other rival princes of Monomakh. At the end of his long life, he became the Kyiv tysyatsky – the highest boyar position in Rus'. During the period of his life, Ratybor took part in a significant number of campaigns and movements both on the territory of Rus' and abroad which allowed making an attempt of their spatial analysis.

Keywords: boyar Ratybor, Pereiaslavl of Rus', Volodymyr Monomakh, time, space, military campaigns, route, distance.

Переяславський боярин Ратибор згадується у письмових джерелах частіше, ніж багато хто з руських князів. Значну частину дрібних князів, які мусили ставати служебними князями у старших князів Русі (фактично на правах боярина), взагалі жодного разу не згадано у джерелах. Від Ратибора ж залишилися не тільки письмові, а й сфрагістичні джерела, унікальні за своєю джерелознавчою цінністю. Більшу частину його життєвого шляху і, відповідно, окремі просторові аспекти цього шляху можна спробувати

реконструювати за наявними на сьогодні джерелами. Так, існує можливість достатньо точної локалізації місця його народження. Цьому сприяє унікальність імені Ратибор на Русі й одночасно чітка прив'язка цього імені до певної антропонімічної традиції, що не залишилося непоміченим дослідниками [1, с. 11; 4, с. 162]. На сьогодні вже немає сумнівів стосовно того, що Ратибор народився на німецько-польському прикордонні, точніше – на території розселення полабських слов'ян.

Своє ім'я він отримав на честь діда – князя полабських слов'ян племінного союзу бодричів, Ратибора. Німецькі хроніки містять цікаву інформацію про нього. Так, у хроніці Адама Бременського «Діяння архієпископів гамбурзької церкви» її автор описав цього войовничого князя: «LXXI(69). Во времена его [епископства] за Эльбой и по всему королевству был прочный мир. Князья склавов Анатрог, Гнев и Ратибор с мирными намерениями явились в Гамбург [и] стали нести военную службу герцогу и предстоятелю. Герцог и епископ в то время и ранее различными способами налаживали отношения с винулами, причем герцог заботился о [взимании] дани, а архиепископ о приращении христианства. Поэтому мне кажется, что христианская вера уже давно [должна была бы] стараниями священнослужителей утвердиться там, [в Склавании,] если бы обращению народа [склавов] не мешала алчность государей» [7, с. 367].

Ще один фрагмент твору Адама Бременського присвячено загибелі князя Ратибора: «Итак, король Магнус за [свои] справедливость и храбрость был любезен данам, склавам же, которые после смерти Кнута тревожили Данию, – ужасен. Даны убили вождя склавов Ратибора. {Этот Ратибор был христианином, он обладал большой властью у варваров. Было же у него VIII сыновей – [все] князья склавов. Все они были истреблены данами, когда пытались отомстить за отца.} Винулы немедленно явились со {всем} войском, чтобы отомстить за его смерть, [и] опустошили [Данию] вплоть до Рибе. Король Магнус случайно возвратился тогда из Норманнии [и] пристал в Хедебю. В скором времени он собрал отовсюду полчища данов [и] встретил уходивших из Дании варваров на полях [у] Хедебю. Говорят, что там пали XV тысяч [человек]. И настали мир и веселье для христиан на все время [правления] Магнуса» [7, с. 369].

Отже, Ратибор народився у місцевості, розташованій на правому березі нижньої течії р. Лаби, вірогідно, поблизу центрального міста племені полабів Ратибор (сучасне німецьке місто Ратцебург, районний центр землі Шлезвіг-Гольштейн). Його батьком був один із восьми синів Ратибора-старшого. Після загибелі діда, батька та усіх батькових братів малолітній Ратибор залишився беззахисним і, очевидно, разом з матір'ю утік на територію Польщі, до Мазовії. Саме там він потрапив до рук Ярослава Володимировича, який здійснював каральний похід на мазовшан у

1047 р., допомагаючи польському князю Казимиру проти бунтівного князя Меслава (Моїслава). Як зауважує О. Головко, розгром мазовецької дружини Меслава й повернення Мазовії до складу польської території були важливими подіями в історії Польщі XI ст., що спонукало до відродження територіальної єдності Давньо-польської держави. Значну роль у цьому відіграло русько-польське військово-політичне співробітництво, яке відкрило широкі можливості для припинення територіальних суперечок між слов'янськими країнами, створило базу для нового етапу співробітництва, для якого була характерною тенденція з підтримки добросусідських відносин [2, с. 154].

Таким чином, приблизно 2–3-річний Ратибор, який міг отримати таке ім'я лише після смерті свого діда, промандрував із матір'ю чи родичами по материнській лінії приблизно 800 км до Мазовії, до Плоцька, де й потрапив до рук Ярославу Володимировичу й був привезений ним приблизно за 900 км до Києва.

У Києві пройшли подальші дитячі та юнацькі роки Ратибора, який, зважаючи на його княже (але не руське) походження, ріс разом із дітьми Ярослава: Ізяславом, Святославом та Всеволодом. Це дозволило йому швидко зробити боярську кар'єру при дворі старшого з Ярославичів – Ізяслава, що впливає з такого джерела як «Києво-Печерський патерик». У названому джерелі Ратибор фігурує під своїм християнським іменем Климент як наблизений боярин Ізяслава Ярославича.

Йому присвячено значний фрагмент «Життя Феодосія», аналіз якого дозволяє зробити такі висновки: боярин князя Ізяслава Ярославича Климент, виступаючи в похід проти ворожої рати, яка приготувалася до бою, подумки пообіцяв пожертвувати церкві Святої Богородиці в Печерському монастирі дві гривні золота та окувати оклад на іконі Святої Богородиці, якщо повернеться додому неушкодженим. Але після вдалого завершення битви, у якій загинуло багато людей, цей боярин забув про свою обіцянку. Через кілька днів, коли він спав удома, він почув страшний вигук, звернений до нього по імені: «Клименте!» [3].

Таким чином, ми можемо припустити, що мова йде про вирішальну й кровопролитну битву військ Ізяслава Ярославича та його союзників проти полоцького князя Всеслава Брячиславича, яка відбулася 3 березня 1067 р. на р. Немізі. Цей

похід відомий нам із літописів й це дозволяє вважати Ратибора його активним учасником. Учасники походу, вийшовши з Києва, попрямували до Мінська, а після його знищення, на р. Немигу. Після чого підступно захопили в полон під Смоленськом Всеслава Брячиславича із синами й пішли до Києва (1 тис. 470 км). Безсумнівно, що Ратибор ходив у походи разом із своїм патроном Ізяславом, починаючи років з 14–15-ти – це традиційний початок як княжої, так і боярської кар'єри. Очевидно, саме в такому віці починали свою кар'єру так звані «отроки». Водночас уже у віці 18–19 років Ратибор, як свідчить «Житіє», був достатньо заможним боярином, який знався із самим Феодосієм Печерським і часто бував у нього в монастирі.

Однак вже наступну велику битву в 1068 р., на цей раз проти половців на р. Альті, неподалік сучасного Борисполя (70 км), троє Ярославичів програли й у Києві почався заколот. Кияни висікли з поруба Всеслава Брячиславича, а Ізяслав Мстиславич та його прихильники мусили втікати за межі Русі – до Польщі. Як зазначає О. Головка, «Князь Ізяслав Ярославич був вимушений поступитися владі зазначеному Всеславу Брячиславичу, покинути столицю і шукати притулок у свого племінника польського князя Болеслава II «Сміливого». Тимчасова перерва тоді у зіткненнях із Германією і Чехією дала можливість краківському двору звернути увагу на справи у сусідній Русі» [2, с. 158].

Ратибор, очевидно, розділив з Ізяславом долю вигнанця. Він помандрував разом із останнім до Польщі (Кракова), сподіваючись на військову допомогу та підтримку. Тому його подальші пересування прямо залежали від маршруту його князя. На нашу думку, на момент повернення до Києва, яке відбулося 2 травня 1069 р., Ізяслав та Ратибор проїхали по маршруту Київ – Краків – Київ приблизно 1 тис. 700 км.

Повернувшись до Києва, Ратибор брав участь у всіх військових виправах свого князя та інших заходах, таких, наприклад, як перенесення мощів святих стратотерпців Бориса та Гліба у Вишгороді 20 травня 1072 р. (40 км).

22 березня 1073 р. князі Святослав та Всеволод Ярославичі вигнали з Києва Ізяслава Ярославича й останній, як і Ратибор, знову мусив втікати до Польщі, до Кракова (850 км). Однак цього разу з допомогою від Болеслава Сміливого не склалося – крім відсутності військової допо-

моги його було ще й пограбовано. У Польщі Ізяслав перебував близько 1,5 року, після чого вирушив до німецького міста Майнц, до короля Генріха IV (1 тис. км).

Після смерті в грудні 1076 р. у Києві Святослава Ярославича, Ізяслав та його дружина повертаються знову до Києва (1 тис. 850 км), по дорозі уклавши мирну угоду з Всеволодом Ярославичем.

Вдруге повернувшись разом із своїм князем Ізяславом до Києва, Ратибор узяв участь у переможній битві на Нежатиній ниві, поблизу сучасного Ніжина (120 км), де, несподівано для себе, втратив свого князя, убитого найманним убивцею.

Однак така примха долі не поставила його перед занадто складним вибором, адже новий великий київський князь Всеволод Ярославич так само був його другом дитинства, як і покійний Ізяслав. Тому, повернувшись із поля бою до Києва (120 км), Ратибор пішов на службу до Всеволода Ярославича і був посланий ним як посадник до далекої Тмуторокані, яка часто потерпала від нападів князів-ізгоїв. Власне, Всеволод Ярославич сам і поповнив їх когорту, забравши чернігівську отчину у свого племінника Олега Святославича та засланивши його до Візантії. Сухопутно-річково-морський маршрут Ратибора до Тмуторокані, вірогідно, пролягав через Крим, що дорівнює приблизно 1 тис. 300 км.

Дуже надовго в Тмуторокані затриматися Ратибору не довелося. Прибувши туди 1079 р., вже у травні 1081 р. він невдало намагався захистити це місто від нападу князів-ізгоїв Давида Ігоревича та Володаря Ростиславича. 18 числа того місяця вони захопили місто, а заодно й Ратибора. Деякий час побувши в полоні, Ратибор, як заможна людина, вірогідно, викупився разом із усією своєю військовою дружиною із полону й повернувся до Києва, на службу до Всеволода Ярославича (1 тис. 300 км). Повернувся він тим же маршрутом, яким їхав сюди, і який маркують знахідки його печаток. В. В. Мавродін так писав про це: «Недаремно й знахідки Ратиборових печаток протягнулися цепом по Дніпру, Кримському узбережжю й закінчилися на Тамані, тобто розмістилися по шляху київських купців, що пливли з товарами в Тмуторокань по Дніпру й уздовж південного узбережжя Криму» [6, с. 237].

Всеволод Ярославич мав на той момент добре сформовану команду й надав Ратибора та

його «чадь» спочатку своєму молодшому сину Ростиславу, а після його загибелі – старшому сину Володимирі Мономаху. Так Ратибор потрапив до Переяслава (85 км), де й пройшов наступний багаторічний період його життя. Саме тут відбувся яскравий епізод, відображений у літописах, – організоване ним убивство половецьких ханів Ітляра та Китана. Ця безпрецедентна та добре висвітлена в літописах подія, вірогідно, сталася тому, що Ратибору та його дружині слід було заявити про себе перед своїм новим патроном – Володимиром Мономахом. Однак, крім цього, безсумнівно, Ратибор брав участь у всіх походах його князя, що дозволяє приєднати ще 17 тис. 635 км до тієї відстані, яку він здолав за все попереднє життя. Ці кілометри його шляхів – підрахована нами відстань, яку князь Володимир Мономах пройшов, проїхав і проплив за період із кінця липня 1094 р. й до початку 1114 р. [5, с. 49-51].

На початку березня 1114 р. Володимир Мономах став великим київським князем і призначив Ратибора київським тисяцьким. П. П. Толочко зауважує, що тисяцькі обов'язково виконували й функції воєвод. Просування по службі завжди визначалося формулою – від воєводи до тисяцького, а південноруські тисяцькі займали в системі князівської адміністрації найвищу виконавчу посаду, у підпорядкуванні якої перебували цивільні та військові справи як у місті, так і в князівстві [8, с. 237–241].

Зафіксований джерелами період активної діяльності Ратибора-Климента охоплює значний проміжок часу (1067–1114/1116 рр.), а це приблизно 47–49 років, тобто майже півстоліття. Він, вірогідно, народився десь у середині 1040-их рр. і на момент битви на Немізі уже мав 22–23 роки від народження. З цього випливає, що на момент отримання Ратибором уряду тисяцького йому вже мало виповнитися приблизно 70 років [4, с. 161]. Зрозуміло, що в такому віці він ще міг впевнено виконувати свої адміністративні функції, але навряд чи військові. Ймовірно, близько 1115 р. (орієнтовний час затвердження Уставу Володимира Всеволодовича) Ратибор брав участь у цьому заході, про що вказано на самому початку тексту Уставу. Але в подальшому ніяких свідчень про його життєдіяльність ні літописи, ні будь-які інші письмові джерела не містять, що дозволяє зробити висновок про його вірогідну смерть.

Отже, за нашими приблизними підрахунками, переяславський боярин Ратибор, починаючи з раннього дитячого віку й майже до своєї

смерті, здійснив низку пересувань та походів різними землями Русі та за її межами, витративши на все це приблизно 65–67 років. За цей період він проїхав, проплив та пройшов приблизно 29 тис. 240 км шляхів, ставши не тільки найвідомішим боярином Переяслава Руського, але й одним із найвідоміших бояр усієї Русі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алфьоров О. А. Нові сфрагістичні дані про Тмутараканського посадника Ратибора (за матеріалами колекції О. Шереметьєва). «*ПриPONTийській меняля: деньги местного рынка*»: тезиси докл. и сообщ. II Междунар. нумизмат. симпоз. (Севастополь, 14.09. –19. 09. 2012). Севастополь, 2012. С. 9–11.
2. Головки О. Б. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ, 2021. 600 с.
3. Житие Феодосия Печерского. *Библиотека литературы Древней Руси* / ред. Д. С. Лихачев, Л. А. Дмитриев, А. А. Алексеев, Н. В. Поньрко. Т. 1: XI–XII века. URL: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4872>
4. Колибенко О., Колибенко О. «Вислі» монети від боярина Ратибора. *Ruthenica*. Київ, 2017. Т. 14. С. 157–174.
5. Колибенко О. В., Колибенко Ол. В. *Reperit – vitae – mortem: час та простір переяславського князя. Простір в історичних дослідженнях*. Переяслав, 2020. Вип. 1. С. 45–52.
6. Мавродин В. В. *Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века)*. Санкт-Петербург: Наука, 2002. 416 с.
7. *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий*. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. 560 с.
8. Толочко П. П. Тысяцкие в Южной Руси. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 2007. С. 261–267.
9. Хрусталева Д. Г. *Разыскания о Ефреме Переяславском: монография*. Санкт-Петербург: Евразия, 2002. 448 с.
10. Ястребицкая А. Л. *Западная Европа XI–XIII веков*. Москва: Искусство, 1978. 176 с.

REFERENCES

1. Alforov, O. A. (2012). Novi sfraghistychni dani pro Tmutarakanskoho posadnyka Ratybora (za materialamy kolektsii O. Sheremetieva) [New sfragistic data about the Tmutarakan official Ratibor (based on materials from the collection of O. Sheremetyev)]. Proceedings from: II Mezhdunarodniy Numizmaticheskij Simpozium «PriPONTijskij menjala: den'gi mestnogo rynka» – *The first International Numismatic Symposium «PriPONTiysky menyala: money of the local market»*. (pp. 9–11). Sevastopol [in Ukrainian].

2. Holovko, O. B. (2021). *Rus i Polshcha v mizhnarodnomu zhytti Yevropy (XI – persha polovyna XIII st.) [Russ and Poland in the international life of Europe (10th – first half of the 13th century)]*. Kyiv [in Ukrainian].

3. Lihachev, D. S., Dmitriev, L. A., Alekseev A. A., & Ponyrko, N. V. (Ed.) *Zhitie Feodosija Pecherskogo [Life of Theodosius of the Caves]. Biblioteka literatury Drevnej Rusi – Library of Literature of Ancient Russia*. (Vols. 1: XI–XII veka). URL: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4872> [in Russian].

4. Kolybenko, O., Kolybenko, O. (2017). «Vysli» monety vid boiaryna Ratybora [«Vysli» coins from the boyar Ratibor]. *Ruthenica*, 14, 157–174 [in Ukrainian].

5. Kolybenko, O. V., Kolybenko, O. V. (2020). *Peperit – vitae – mortem: chas ta prostir pereiaslavskoho kniazia [Peperit – vitae – mortem: time and space of the*

Prince of Pereiaslav]. Prostir v istorychnykh doslidzhenniakh – Space in Historical Research, 1, 45–52 [in Ukrainian].

6. Mavrodin, V. V. (2002). *Ocherki istorii Levoberezhnoj Ukrainy (s drevnejshih vremen do vtoroj poloviny XIV veka) [Essays on the history of the Left-bank Ukraine (from ancient times to the second half of the 14th century)]*. Sankt-Peterburg: Nauka, [in Russian].

7. *Nemeckie annaly i hroniki X–XI stoletij [German annals and chronicles of the X–XI centuries]* (2012). Moskva: Russkij Fond Sodejstviya Obrazovaniyu i Nauke [in Russian].

8. Tolochko, P. P. (2007). *Tysyackie v Yuzhnoj Rusi [Tysyackie in Southern Russia]. Vostochnaya Evropa v drevnosti i srednevekov'e – Eastern Europe in Antiquity and the Middle Ages*. (pp. 261–267). Moskva [in Russian].

Колибенко Олена Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Музею історії лісового господарства науково-дослідного філіалу «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряниці», Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Переяслав, Україна.

Kolybenko Olena, Candidate of Historical Sciences (PhD), Assistant Professor, Senior Researcher of the Museum of Forestry History Research Branch «Museum of Folk Architecture and Life of the Middle Nadnipyriashina», National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», Pereiaslav, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4009-5417>

E-mail: olenkakolybenko@gmail.com

Колибенко Олександр Володимирович, кандидат історичних наук, професор, заступник генерального директора з науково-методичної роботи, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Переяслав, Україна.

Kolybenko Oleksandr, Candidate of Historical Sciences (PhD), Professor, Deputy General Director for Scientific and Methodological Work, National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», Pereiaslav, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8616-9074>

E-mail: kolybenko@gmail.com

Одержано 02. 10. 2022